

языковых аномалий в переводных произведениях американского писателя М. Твена.

Ключевые слова: диалект, аномалия, стратегия перевода, перевод, афро-американский вернакуляр.

I. Struk

THE STRATEGIES OF RENDERING THE ANOMALIES OF DIALECT SPEECH (BASED ON WORKS BY MARK TWAIN AND THEIR TRANSLATIONS INTO UKRAINIAN AND RUSSIAN).

The suggested exploration is devoted to the problem of the translation of dialect speech. Translation strategies which should be used by the translator to help the reader to understand language anomalies in the translated works of American writer Mark Twain are figured out.

Key words: dialect, anomaly, translation strategy, translation, African American Vernacular.

УДК 811.161.2 – 26

Олександр ЮРЧЕНКО

СОЦІОМОВНІ ТА ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТОСИСТЕМИ ПРИРОДНИХ РЕАЛІЙ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

В статті здійснено системний аналіз основоположних природних реалій Нижньої Наддніпрянщини (Дніпра, порогів, Хортиці, Великого Лугу, степу); проаналізовано географічні координати, етимологію, історію, розглянуто фольклорні та літературні джерела образності концептів. Концептосистему тут розглядаємо як один зі складників концептосфери (семантичної моделі головних світоглядних понять), що об'єктивується в слові, мові у формі чуттєвих та мисленневих ознак того чи того явища дійсності, що відображає ці ознаки у тексті як ментальні, історичні та етнічні знаки в свідомості народу.

Ключові слова: мовний знак, концепт, поетичний концепт, концептосистема.

Серед актуальних питань українського мовознавства останнього десятиліття особливе значення має виокремлення

поетичних концептів на позначення природних реалій, важливість якого спричинена докорінною зміною ставлення суспільства до довкілля, екологічними проблемами, новими засадами державотворення, а відтак і специфікою національного мовомислення, пошуком ментально обумовлених компонентів семантики у мовній картині світу.

З'являються праці, присвячені опису мовно-ментального світу українців, зокрема В. Чабаненка “Порожистий Дніпро” (2008), де автор висвітлює географічні координати, етимологію, історію, фольклорні та літературні джерела образності основоположних природних реалій Нижньої Наддніпряниці – *Дніпра, Великого Лугу, Хортиці, порогів* тощо; дослідження О. Єфименко “Концепт *стен* в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма” (2005); І. Дишлюк “Лексико-семантичне вираження концепту *природа* в поетичній мові Ліни Костенко” (2002); І. Шапошникової “Лінгвостилістика творення образу України в українській поезії другої половини ХХ ст.” (1998) та інші. Крім того, концепт *природні реалії* активно досліджують на матеріалі різних мов.

Актуальним вважаємо також уведення в науковий обіг поняття концептосистеми природних реалій. Об'єктом уваги дослідників стають мовно-понятійні категорії, зокрема і концепти, які не існують самостійно, а перебувають у різного типу зв'язках і відношеннях: парадигматичних та синтагматичних, генетичних та функціональних, матеріальних та семантичних, односторонніх, двосторонніх і багатосторонніх, внутрішньосистемних і міжсистемних.

Серед природних реалій Нижньої Наддніпряниці почесне місце посідає ріка Дніпро. За даними енциклопедичного словника, її довжина – 2201 км (в Україні – 981 км.), площа басейну – 504 тис. квадратних кілометрів. Бере початок на Валдайській височині, впадає в Дніпровський лиман Чорного моря [6, Т. 1, с. 544]. Вчені неодноразово відзначали той факт, що в житті слов'янських племен Дніпро здавна мав велике значення. Історик Лін фон Паль у своїй книзі “Таємниці Київської Русі” чимало уваги приділяє Дніпру. Його концепція водного простору втілена у назві розділу “Хто тримає річку – тримає світ” [4, с. 61]. Ріка була єдиним

комунікативним засобом між різними землями слов'ян і втрата цієї річкової сітки відразу паралізувала б торгівлю і всяке пересування. Взимку по річках слов'яни їздили на санях, влітку плавали на лодках і стругах [4, с. 62]. Автор називає Дніпро “прекрасною водною артерією”, навколо якої об'єднуються і сила, і розум: “А Дніпро впадає устям у Понтійське море; це море називають Руським, – по берегах його учив, як кажуть, святий Андрій, брат Петра. Ось цю прекрасну водну артерію і треба було зробити своїм володінням” [4, с. 66-67].

Дніпро є одним із символів України, а *Наддніпрянина* – колискою українства. Улюблена ріка нашого народу прославлена в думках і піснях. Найприкметнішою в цьому відношенні вважаємо думу “Розмова Дніпра з Дунаєм”. У ній персоніфіковані великі ріки ведуть мову про долю запорозьких козаків. *Дніпро* виступає тут під іменами *Дніпр*, *Дніпр-Славути* і *Славути*. Цікаво, що *Дунай* звертається до *Дніпра* як до батька, згадуючи його святині – *Хортицю* й *Січ*, а також його синів-козаків. Згадує він і “річки низовії, помішниці Дніпровії”. Напр.: *Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути: “Дніпр-батьку, Славуто! Сам собі думаю да гадаю, Що твоїх козаків у себе не видаю:... До річки Хортиці прибували, Велику переправу собі мали, До стародавньої Січі поспішали, У стародавній Січі очертою сідали,... Которії козаки чистим полем гуляли, Річки низовії, помішниці Дніпровії, добре знали!”* (нар. дума).

Ті, хто складав пісні про *Дніпро*, добре знали й усвідомлювали, завдяки чому й кому ширилася його слава: *Жалувався лиман морю, Що Дніпр узав свою волю, – Старі гирла засипає, А новії проробляє. “Дніпре-брате, чим ти славен: Чи зеленими лугами, Чи крутими берегами?” “Ой я славен козаками, Молодими бурлаками...”* (В. Чабаненко).

Сповнені глибокого патріотизму та історичної правди також народні прислів'я і приказки про *Дніпро*. Наприклад: “*Нема на світі другої України, немає другого Дніпра*”; “*Січ – мати, а великий Дніпр – батько*”; “*Від Дніпра по Сян буде колись один лан*” (В. Чабаненко).

Образ *Дніпра* породжує романтичну піднесеність у знаменитому Шевченковому “*Реве та стогне Дніпр широкий*”, а також його високу ідейну насаженість у таких рядках ораторії М.

Рильського “Слово про рідну матір”: *Хто може випити Дніпро, Хто властен виплескати море, Хто наше злото-серебро Плугами кривди переоре? Хто серця чистого добро Злобою чорною поборе?*

Без *Дніпра*, особливо без його виликолузького ходу, неможливо уявити українське козацтво, історію Запорожжя. Славні лицарі називали ріку *Козацьким Шляхом*. Вона була в них мірилом найвищого патріотизму. Про це говориться в переказі “Великі патріоти”, як одного разу братчики за віщось розгнівалися на свою старшину й погрожували покинути Січ. Тоді кошовий звернувся до них із такою промовою: “І ви, панове молодці, залиште Січ?!... І ви, братчики, покинете *Дніпро*?! Та чи є ще інший який *Дніпро*?!... Та ви ж, як риба без води, не зможете бути без *Дніпра*” (В. Чабаненко).

Концепт *Дніпро* входить також у структуру окремих фразем. Як відомо, у внутрішній формі більшості фразеологізмів містяться такі смислові значення, які надають їм культурно-національного колориту. Наприклад, фразеологізм “*викинути ідола в Дніпро*” виник із реальної ситуації: “християнство і літопис (запис 988 р.) розповідає, що після хрещення велика статуя язичеського бога Перуна, що стояла на горі в Києві, була скинута у Дніпро, незважаючи на опір розгніваних киян” [3, с. 225]. І сьогодні, коли кажуть *викинути ідола в Дніпро*, мають на увазі рішуче розірвати з минулим і не повертатися до нього. З іменем *Дніпра* також традиційно пов’язуються певні риси характеру, вдачі, зовнішності: *Подарунько за Дніпром без штанів ходить; Ніс так ніс, як через Дніпро міст*.

Однією з концептуальних ознак мовної свідомості українців є також *пороги*. Перші писемні згадки про Дніпрові пороги датуються початком нашої ери, а їх детальний опис у середині 10-го століття зробив візантійський імператор Константин Багрянородний (твір “Про управління імперією”). Сьогодні розрізняють такі Дніпрові пороги: *Кода'к (Кода'цький), Сур'ський, Лоха'нський, Дзвоне'ць (Дзвоне'цький), Ненаси'тець, Вовни'га, Буду'ло, Ли'шний і Ві'льний* [7, с. 6 – 7].

Згадку про пороги знаходимо в “Слові о полку Ігоревім”: *Ярославна рано плаче біля Путивля-города на заборолі, мовлячи: “О Дніпре-Словутичу! Ти пробив еси кам'янії гори через землю Половецькую”* (Слово о полку Ігоревім).

В одній зі своїх запорозьких легенд класик української літератури Іван Нечуй-Левицький писав: *“Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід, чи **Ненаситець**... все дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили в великі дзвони. Цілі гори білої ревучої піни бились об каміння, скакали вгору, закручувались гребіннями і знов падали... Од берега до берега ніби лютувала біла водяна буря, круtilись вихри, вертілись чорторії, неначе все те викидав підземний вогонь або заховані на дні вітри”*(І. Нечуй-Левицький).

Важливе місце у мовній свідомості нижньонаддніпрянців посідає *Хортиця*. З давніх-давен Хортиця – земля східнослов'янська – належала Київській Русі. Ще візантійський імператор Константин Багрянородний у відомій праці “Про управління імперією” (946 – 953 рр.) писав: “Пройшовши Крарійський перевіз, вони, руси, причалюють до острова, який носить ім'я Святого Георгія. На цьому острові вони вчиняють свої жертвоприношення: там стоїть величезний дуб...” [2, с. 5].

Острів завжди вражав своєю величністю, розкішністю природи, якоюсь особливою казковістю. Посланець австрійського імператора Ерїх Ласота, відвідавши Хортицю в 1594 році, занотував у щоденнику, що це “прекрасний, гористий, веселий острів”. Хортиця тягнеться на дванадцять кілометрів у довжину, два з половиною – в ширину. Її загальна площа – близько 2650 гектарів. Висота скель над рівнем води в окремих місцях досягає п'ятдесяти метрів. За твердженням дослідника історії Запорожжя Дмитра Яворницького, це – найбільший, найкрасивіший і найбагатший острів Дніпра [2, с. 6].

Як засвідчують фольклорні джерела, бурхлива історія *Хортиці* народжувалася далеко в глибинах віків. Але й сьогодні події сивої минувшини хвилюють нас, чарують барвами легенд і переказів: “Характерник у бою за Хортицю”, “Змій на Хортиці”, “Скелі на Хортиці” тощо.

Спираючись на фольклор, Тарас Шевченко у своїх творах так оспівував Хортицю: *А піду я одружуся З моїм вірним другом, З славним батьком запорозьким Та з Великим Лугом. На Хортиці у матері Буду добре жити...; “Граї, кобзарю, лий, шинкарю!” – Козаки гукали. Шинкар знає, наливає І не схаменеться; Кобзар*

вишварив, а козаки – Аж Хортиця гнеться – Метелиці та гопака Гуртом оддирають.... Нотами смутку і горя сповнена народна пісня про колонізацію Хортиці Катериною II : *Катерино, вража бабо, Що ти наробила? Край широкий, світ веселий Та й занапастила.*

Не менш важливим елементом концептосистеми природних реалій є *Великий Луг: Ой Січ мати, ой Січ мати! А Великий Луг батько! Ой що в Лузі заробити, Те у Січі пропити.* Наведений вище невеликий уривок козацької пісні дуже влучно пояснює, як ставилися запорожці до Великого Лугу. Вони мали Великий Луг за батька, себто за те, що давало їм життя [1, с. 3].

Територія *Великого Лугу*, його історія, етимологія тощо неодноразово досліджувалися істориками, географами, вченими-мовознавцями. Чимало наукових розвідок у цій царині зробив вітчизняний дослідник В. Чабаненко. Він називає Великий Луг “українською Атлантидою”, дивом української природи. Народження Великого Лугу пов’язують із “великою” водою Дніпра: “минувши прахортицьку твердиню, *Прадніпро* вихопився на широкий рівнинний простір, який ще в давні часи був дном моря. Водяна лавина спочатку хлинула прямо на південь, вижолоблюючи рівнину, а потім знайшла легший шлях і звернула на південний захід, згодом – знову на південь. У такий спосіб вималювалися первісні обриси майбутнього *Великого Лугу* [8, с. 7]. Упродовж багатьох тисячоліть ці обриси, звичайно, мінялися, ставали все чіткішими в географічному відношенні. Остаточно вони сформувалися в епоху мезоліту (10-8 тисяч років тому), коли останній льодовик відступив далеко на північ. Вимита льодовиковими водами улоговина поступово вкрилася буйною рослинністю і завдяки сезонним розливам та відпливам *Дніпра* перетворилася на плавні. Винятково важлива роль *Великого Лугу* в житті січового запорозького товариства зумовила те, що козацьке пристанище з певного часу стали називати ще й *Великим Лугом Запорозьким*.

Протягом 19-20-го століть у наукових (історичних, етнографічних, фольклористичних, географічних, соціально-економічних) працях, у художніх творах та публіцистиці використовується, як правило, назва “*Великий Луг*”, і лише зрідка – “*Великий Луг Запорозький*”. З давніх-давен *Великий Луг* поділявся

на три частини. Горішня (від острова Хортиці до острова Варавиноного) називалася Кінськими Плавнями (за рікою Кінською), нижня (від мису Микитиноного Рогу на правобережжі та урочища Кам'яного Затону на лівобережжі до острова Скалозубового) – *Базавлугом* (за річкою Базавлуком із переосмисленням форманта “лук” у “луг”) чи *Базавлуцькими Плавнями* або *Великою Плавнею* чи *Великими Плавнями*, середня ж найвужча частина – *Малою Плавнею* чи *Малими Плавнями* [8, с. 12].

Історія *Великого Лугу* невіддільна від духовного життя українського народу. І до сьогодні *Великий Луг* надихає українців, плекає почуття гордості за свою землю.

Героїко-романтична історія *Великого Лугу* справила помітний вплив на українську народну уснопоетичну творчість. Значна частина нашого фольклорного багатства виникла саме в нижньонаддніпрянських плавнях, у надвеликолузьких Січах. Запорозці були великими мастаками складання дум, пісень, легенд, прислів'їв, приказок тощо. До того ж, серед них постійно жили кобзарі – невтомні й дуже авторитетні популяризатори своїх і козацьких творів, які вони розносили по всій Україні, роблячи надбанням цілої нації.

Українські народні пісні рясніють словами-образами *Лугу* й уособлюють різноманітні уявлення, своєрідність “бачення” цього природного феномена. Аналіз пісенних текстів дозволяє виокремити асоціативні ланцюжки, що засвідчують розширення його семантики, а саме: *Луг – коні – воля*: “*Ой при Лузьку при Лузьку При зеленім полі При веселім табуні Кінь гуляв на волі*”; *Луг – козацька доля*: “*Ой не шуми, Луже, Зелений байраче, Не плач, не журися Молодий козаچه*”; *Луг – калина – парубок*: “*Ой у лузі Та ще й при березі Червона калина. Породила молода дівчина Хорошого сина*”.

Фольклорні записи Я. Новицького, Д. Яворницького, В. Чабаненка переконують, що *Великий Луг* був тим осередком, де створена переважна більшість легенд і переказів, присвячених запорозькому козацтву. Ось деякі з них: “*Запорозці у великому Лузі*”, “*Де ховалися від панської неволі*”, “*Прощай, батьку Великий Луже*”.

Невід’ємною складовою матеріального, суспільного і духовного буття українського народу є *степ*. За тлумачним

словником, “степ – безлісий і зазвичай безводний простір з рівною поверхнею, покритою трав’янистою рослинністю” [5, Т. 4, с. 510]. Для України степова зона має важливе географічне, економічне і господарське значення; “вона простягається від пониззя Дунаю до південних відрогів Середньоруської височини майже на тисячу кілометрів”. У її межах розташовані Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Кіровоградська і Харківська області та рівнинна частина Кримської області площею 200 тисяч квадратних кілометрів (40% території України). Серед інших областей України степова виділяється найбільшими степовими ресурсами і найдовшим вегетаційним періодом (210-245 днів). Часті засухи, суховії, пилові бурі. Переважають звичайні й південні чорноземи. Природна трав’яниста рослинність цілинних степів збереглася переважно в заповідниках. Зорані землі складають близько 75%” [6, Т. 3, с. 289].

Український *степ* неодноразово виступав об’єктом споглядання і захоплення таких відомих письменників, як М. Гоголь, О. Гончар, П. Загребельний, М. Коцюбинський, О. Пушкін, Ю. Яновський та інші. Як свідчить аналіз літературних та народнопоетичних текстів, концепт *степ* (поле) є результатом своєрідного способу пізнання дійсності, особливого її бачення, і в цьому плані може розглядатися як соціальний феномен, як елемент української культури.

У фольклорі образи *степу*, *поля* засвідчують наскрізні традиційні мотиви. Наприклад, у прислів’ях та приказках: “**Поле**, наче море”, “**Степ** та воля – козацька доля”, “Коли козак у **полі**, то він на волі”, “Не наше діло у рязжі стрибати: наше діло козацькеє конем по **степу** гуляти”; у загадках: “Біле **поле**, чорне насіння, хто його сіє, той розуміє”; “якого **поля** не можна зорати, на якому **полі** не можна каміння полічити?”; ідіомах – “Життя прожити – не **поле** перейти”, “Один у **полі** не воїн” тощо.

Степ є джерелом натхнення й естетичної насолоди для “степовиків”, впливає на формування їх характеру: *така вже степова вдача – в усіх світах співати, і навряд чи хто в світі так співає, як степовики* (Ю. Яновський); *на рівному таврійському степу проходило його життя; обсяжність і простір землі запали у свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки* (Ю. Яновський).

Фразеологічна номінація також специфічна за своїм образним наповненням, опосередкована мовним значенням *степу*: *хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і решпекту давати, інакше не проживеш, життям, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний* (Ю. Яновський).

У легендах і переказах *степ* позбавлений ореолу піднесеності, і здебільшого постає невід'ємним атрибутом повсякдення, своєрідною житейською категорією, що супроводжує побут як селянина, так і запорозького козака, але й не перестає дивувати своїми таємницями (легенди “Вихор”, “Хто насипав степові могили”) тощо.

Образ *степу* для більшості українських письменників – не лише об'єкт споглядання й замишування, а й засіб мислення. Наприклад, герой Юрія Мушкетика у романі “Тетьманський скарб” стан безвиході і забуття осмислює як *ниву, що поросла пирієм-травою*, а тривалий шлях встановлення справедливості, торжество правди – як *дике поле, яке треба зорати: Все забулося, все поросло пирієм-травою, як поростає колось доглянута, а далі покинута нива. Але на покинуті ниви здебільшого знову приходять плугатарі* (Ю. Мушкетик).

Отже засоби реалізації можливих образно-символічних втілень концептуальних смислів природних реалій Нижньої Наддніпрянщини – *Дніпра – порогів – Хортиці – Великого Лугу – степу* – напрочуд різноманітні й багатогранні, але й за таких обставин вони виявляють національно-культурне забарвлення. З одного боку, на подібних реалізаціях позначаються загальнонародні уявлення, ментальні чинники, з іншого – конкретні символи, що відбивають абстрактні поняття в художніх образах, що теж мають виразні риси національного світовідчуття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кашченко А. Великий Луг запорозький / А. Кашченко. – Катеринослав, 1917. – 106 с.
2. Киценко М.П. Хортиця в героїці і легендах: Істор.-краєзн. нарис / [наук. ред. О.М. Апанович] / М.П. Киценко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 150 с.
3. Коваль А.П. Слово про слово: [кол. ред.. В.М. Черкаський, Л.В. Молодова] / А.П. Коваль. – К.: Рад. школа, 1986. – 384 с.

4. Лин фон Паль. Тайны Киевской Руси / Лин фон Паль. – Санкт-Пет: Изд-во Москва «Астрель-СПб», 2008. – 351 с.

5. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Государственный ин-т “Советская Энциклопедия”: [под ред. проф. Д. Н. Ушакова]. – М.: Огиз, 1935 – 1940. – Т. 1: А-Кюрины. – 1935. – 1562 с.; Т. 2: Л-Ояловеть. – 1938. – 1040 с.; Т. 3: П-Ряшка. – 1939. – 1424 с.; Т. 4: С-Яшурный. – 1940. – 1500 с. – (Гос. изд-во иностр. и национ. Словарей).

6. Украинский советский энциклопедический словарь: В 3-х т. / Главная редакция Украинской советской энциклопедии им. М.П. Бажана: [редкол.: А.В.Кудрицкий (ответ. ред.) и др.] – К.: Глав. ред. УСЭ, 1988 – 1989. – Т. 1: А-Капсюль. – 1988. – 756 с.; Т. 2: Каптаж-Протерогиния. – 1988. – 768 с.; Т. 3: Протерозой-Яшурка. – 1989. – 772 с.

7. Чабаненко В.А. Порожистий Дніпро. Історико-топонімічний словник / В. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 188 с.

8. Чабаненко В.А. Українська Атлантида / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2006. – 405 с.

А. ЮРЧЕНКО

СОЦИОЯЗЫКОВЫЕ И ЕСТЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТОСИСТЕМЫ РЕАЛИЙ ПРИРОДЫ НИЖНЕЙ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ

В статье осуществлен системный анализ основополагающих природных реалий Нижней Надднепрянщины (Днепра, порогов, Хортицы, Великого Луга, степи), а именно: географических координат, истории, фольклора и литературных источников образности концептов. Концептосистема в целом рассматривается как составляющий элемент концептосферы (семантической модели главных мировоззренческих понятий), объективирующийся в слове, языке в форме чувственных и мыслительных признаков того или иного явления действительности и отражающий эти признаки посредством текста как ментальные, исторические и этнические знаки в сознании народа.

Ключевые слова: языковой знак, концепт, поетический концепт, концептосистема.

A. YURCHENKO

SOCIATIVE AND NATURAL GEOGRAPHIC WAYS OF EXPRESSING CONCEPT SYSTEM OF NATURAL REALITIES OF THE LOW NADDNIPRYANSHCHYNA.

The article refers a systemic analysis of principal natural realia of Low Naddniprianshchyna (the Dnieper, the rapids, Khortysia, Velyki Luh, the steppe) has been accomplished, namely, geographical coordinates, etymology and history have been analyzed, folklore and literary sources of the imagery of concepts have been studied. Concept system considered as an integral part of the concept sphere. At objectivised in the worol, the language in the form of the mental characteristics of a particular phenomenon.

Key words: language sign, concept, poetic concept, conceptosystem.

УДК 81'367.625

Світлана ЮШКОВА

СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЦИПРОКАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ У НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У статті досліджується семантика реципрокальних дієслів, утворених від різних за частиномовною належністю твірних основ і за різними структурними типами, встановлюються семантичні групи реципрокальних дієслів у німецькій та українській мовах.

Ключові слова: реципрокальне дієслово, реципрокальна конструкція, рефлексивне дієслово, мотиваційна основа, актант

Реципрокальні дієслова є своєрідним явищем у дієслівній системі мови. Реципрокальні дієслова та їхні конструкції досліджувалися в багатьох мовах: в українській (К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, М.В. Кравченко, Р.П. Михайлик), у російській (В.П. Недялков, Ю.П. Князев, Н.О. Янко-Триницька), білоруській (Л.О. Антонюк, М.Т. Ковальова, О.Е. Міхневич), німецькій (Ш.Р. Басиров, В.Д. Девкін, J. Buscha, G. Helbig, G. Stötzel), англійській (Е.Ш. Генюшене), болгарській (Б.Ю. Норман) та в ін.